

Mester Béla

RÉGI URALMI FORMÁK AZ ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIÁBAN

(A felhasználó mint állampolgár esélyei)

Az újabb és legújabb médiumokra vonatkozó elméleti reflexiók középpontjában általában az a hatás áll, amit ezek az individuális emberi gondolkodásra vagy az egyén egész pszichikumára gyakorolnak. A médiumoknak a politikai közösségre gyakorolt hatását is sokan elemzik ugyan, azonban ezen vizsgálódások részben a politikum pusztá eszközének tekintik a vizsgált médiumot, részben éppen ellenkezőleg, szinte önálló politikai ágensként tartják azt számon. A kortárs médiumokkal foglalkozó legtöbb kutatás tervére igaz, hogy valamely kiválasztott, valamilyen szempontból dominánsnak tartott, vagy a jövőben vélhetőleg azzá váló *médium* vizsgálatát tűzi ki céljául. Mindezekkel a megközelítésekkel nem kívánok vitázni, hiszen szerepüket a tárgy föltárásában nehéz lenne túlbecsülni, csupán szeretném egy másik szemponttal kiegészíteni azokat. Előadásomban arra teszek kísérletet, hogy a politikai közösség *bimediális*, illetve *polimediális*¹ kommunikációs modelljét vázoljam föl, amely modellt, véleményem szerint, ha gyakran messze is esik a politikai közösségek idealizált önképétől, annál inkább megközelíti valóságos gyakorlatukat.

A politikai közösség minden strukturált társadalomban valamilyen mértékben hierarchikus szerkezetű. Ez a szerkezet a kommunikációban oly módon nyilvánul meg, hogy a társadalom egyes műveltségi rétegei minőségileg másképpen viszonyulnak az adott kultúrában rendelkezésre álló médiumokhoz. Már az *orális* közösségek számára fontos információkat tároló „szövegek” szerkezete is sokszor messze áll a beszélt nyelvtől, telítve van csak az ünnepi kultúrában használt, ott viszont fontos szókapcsolatokkal, nyelvi archaizmusaik a közembernek néha már érthetetlenek, legalábbis reprodukálhatatlanok.² E közösségek „*hivatásos emlékezői*” szükségképpen kiművelt, nem mindenki számára hozzáférhető mnemotechnikával kell, hogy rendelkezzenek a fontos információk tárolására, aktualizálására, képesek a „szöveg” beszélt nyelvitől eltérő sa-

¹ A *bimedialitás* viszonyai között él egy társadalom, ha kommunikációját két, jól elkülönülő médium határozza meg. Klasszikus példa az a *chirographicus* (kézírásos) írásbeliség, ahol az írás már a társadalom életének nélkülözhetetlen tényezőjévé vált, azonban a népesség igen nagy része még írástudatlan. A *polimedialitás* kifejezést arra az állapotra alkalmazom, amelyet kettőnél több médium dominál a közvélemény különböző szegmenseinek formálódásában. Ez az állapot többnyire együtt jár azzal, hogy nem tudjuk világosan megmondani, pontosan hány médium létezik és hol vannak azok határai. Így a film, a televízió és a videó az elemzés szempontjától és léptékétől függően tekinthető egy vagy több médiumnak is. (A *multimédia* kifejezést annak elterjedt, tisztán technikai használata okán itt célszerűnek látszott elkerülni.) Mivel az egyes médiumokon keresztül való kommunikációhoz szükséges tudás mindkét esetben egyenlőtlenül van meg a társadalomban, felértékelődik azok szerepe, akik egyszerre több médium világában vannak otthon, és képesek ezek között átjárni.

² Nyelvünk viszonylagos homogenitása következtében a magyar olvasónak nehézséget okozhat, hogy megfelelő képet alkosson magának a szóban forgó nyelvi állapotról és társadalmi következményeiről. A helyzetet legjobban talán nyelvünk következő analógiájával érzékeltethetjük: a magyar beszélők többsége furcsának találja ugyan az egykor létezett többféle múlt idő alakjait (menék, menék vala/volt, mentem, mentem vala/volt), de azért megérti az azokat tartalmazó szövegeket. Ha viszont, mondjuk tréfából, az archaikus alakokat kívánjuk használni, az legtöbbször balul üt ki, a felidézni kívánt régebbi állapot szabályai szerint nyelvtani hibák sorát követjük el. Ugyanígy vagyunk a használatból kikopott szavak, kifejezések egy részével is, míg egy másik részüket egyáltalán nem értjük már meg. Mármost képzeljük el azt a helyzetet, ahol a fontosabb, kulturális presztízzsel rendelkező szövegek megfogalmazása *csak ilyen*, régies alakokkal és szavakkal teli nyelven lehetséges. E régies nyelvezet megértése és helyes használatának a készsége az e társadalomban fontos minden tudás birtoklásának az előfeltételévé válik, egyúttal szigorúan elhatárolja egymástól az elitét és a köznépet.

játságainak a kezelésére, amire szervezett, exkluzív oktatás készíti fel őket.³ Hatalmuk abban az aszimmetriában áll, hogy képesek a megfelelő pillanatban a megfelelő szöveget felidézni, ellentétben a közemberekkel, és el is hiszik nekik, hogy az általuk felidézett szöveg a hiteles változat. Az élőbeszédnek a mi szemszögünkéből egyneműnek, mindenki számára közösnek látszó médiuma ezekben a közösségekben valójában két médium, és a kettő közötti átjárás képessége adja a szellemi elit hatalmát. Éppen mivel az élőszó médiuma közösnek látszik, az elmék fölötti hatalom totális lehet: a közember nem ébredhet rá, hogy az éppen felmerülő kérdésnek más megoldása is lehet a közös hagyomány alapján, mint amelyet a „hivatásos emlékezők” az adott esetben éppen kihirdetnek.

A *chirographicus* társadalmakban (az irattekercsek és kódexek kultúrájában) látszik a legtisztábban mind a kortársak, mind a későbbi elemzők számára, hogy ugyanabban az időben és ugyanabban a térben különböző típusú médiumok – az élőszó és az írás – vannak jelen, és a kétféle közegben zajló kommunikáció más típusú tudást igényel. Ennek az önmagában is sokszínű, erősen tagolt kulturális alakzatnak az elemzésére dolgozták ki a XX. század első felétől kezdve a *bimedialitás* fogalmát. A leginkább a régiek *hangos olvasásának* felfedezésével⁴ és ennek a szövegek szerkezetére és a gondolkodásra gyakorolt hatásával összefüggő fogalom használata a politikai közösség szerkezetének leírásában is termékeny lehet. A szövegek létrehozóinak és befogadóinak ideáltípusos középkori lánc, amely a *Legfőbb Szerzővel* kezdődik, egyéb elismert szerzőkkel, majd kompilátorokkal és kommentátorokkal folytatódik, végül a mindezek útmutatása szerint tanító és prédikáló, de szövegeket nem alkotó alsópapsággal és jórészt írástudatlan közönséggel zárul, jól láthatóan egyben a társadalom hatalmi szerkezetének a klerikusok által megfogalmazott, ideáltípusos interpretációja is. A *chirographia* világában tehát nem pusztán a (magas szintű, idegen nyelven való) írástudás, hanem a (kéz)írás és a szóbeliség közötti *átjárás* képessége lesz az elmék fölött gyakorolt hatalom legfőbb eszköze. A társadalmi kommunikációban előnytelenebb pozícióban lévő fél itt ráébredhet, hogy vannak a hagyomány értelmezésének a hivatalostól eltérő lehetőségei, azonban ezek hozzáférhetetlenek számára. (Mindenkinek tudja, hogy az eretnekeknek is vannak szentírás-magyarázataik, de azt is, hogy ezek hamisaknak tekintendők és szerzőikkel együtt többnyire elégnek.)

Világosság
2002/8–9

Mester Béla:
Régi uralmi
formák az új
kommunikációs
technológiában

³ Az orális kultúrákat sokszor azért gondoljuk jóval cseppfolyósabbaknak, mint amilyenek valójában, mert többnyire csak ezek pusztuló formáit sikerült tudományosan regisztrálni. Annak a bennszülött csoportnak a kultúrája, amely olyan rezervátumban vagy misszióstelepen él, ahol a legfontosabb dolgokat a fehér bürokrácia dönti el, részben funkciótlanná válik, ennek következtében a szövegek épségben való megőrzése többé már nem fontos. (Lényegtelenné válik példának okáért a régebben birtokhatárok legitimálására és használt eredetmondák és genealógiák szövegének pontos reprodukálása, ha csak a gyarmat telekkönyvi tisztviselőjének a szava mögött áll hatalom, különösen, ha azok a birtokok már régen nincsenek is az illető etnikum birtokában.) Az új állapotban a mítoszok szórakoztató, az előadó és a hallgatóság kedve szerint variálható mesékké alakulhatnak át, azonban ebből nem lehet arra következtetni, hogy az orális közösség kommunikációja akkor is ilyen képlékeny volt, amikor még képes volt megállni a saját lábán, és mítoszaiknak legitimáló szerepe volt az egyes döntésekben. Meletyinszkij a népmese egész műfaját a rituális koherenciáját veszített mítoszból eredezteti, főként ausztrál példák alapján. Így írja le a folyamatot: „Amikor feloldották azokat a speciális megkötéseket, amelyeket a mítoszok elmondásakor be kellett tartani, s a hallgatók közé »avatatlanokat« (asszonyokat és gyerekeket) is beengedtek, a szövegmondó óhatatlanul a kitalálásra s a mulattató elem kibontakoztatására kezdett törekedni. (...) A totemikus mítoszokból elhagyják a totemösök mitikus vándorlására vonatkozó szent információt, ehelyett hangsúlyozottabban emelik ki a totemösök családi viszonyait, veszekedéseiket és verekedéseiket, a legkülönbözőbb kalandos momentumokat, amelyek nagyfokú szabadságot biztosítanak a variációkra és ezáltal a kitalált elemek szaporítására. A szakrális jelleg elvesztésével csökken a hit, hogy az elmondottak megfelelnek a valóságnak.” Lásd Jeleazai Meletyinszkij: *A mítosz poétikája*. Budapest: Gondolat, 1985. 431. Meletyinszkij szerint tehát az orális hagyomány képlékenysége, állandó, rekonstruálhatatlan átfoglalása nem az élőszó médiumából következik, hanem a hagyománynak vagy egy részének funkcióvesztéséből és degradálódásából.

⁴ Az a ma már közhelynek számító megállapítás, hogy az ókorban és a középkorban az írásművek olvasásán *hangos felolvasást* kell érteni, Balogh József nevéhez fűződik. Erről szóló fontosabb szövegeit új kiadásban lásd: Balogh József: *Hangzó oldalak. Voces paginarum*. Budapest: Kávé Kiadó, 2001.

A *bimedialitás* fogalma nem csupán a *chirographicus* társadalmakra alkalmazható, hanem minden ismert későbbi médiumegyüttesre is. Természetesen itt összetettebb a kép és nehezebb megállapítani, mi tekinthető új, önálló médiumnak és mi egy médiumon belüli technikai változatnak, fejlesztésnek. E sokrétű, sokszínű *polimedialitás* természetesen nagy hatással van a politikai közösségre is, azonban (itt is) hiba lenne magát a médiumot ágensnek tekinteni, a hatalom (itt is) inkább az átjárás képességében rejlik. (Például abban, hogy képes valaki *írásban* megtervezni a televízióban megjelenő politikai üzenet tartalmát és közvetítésének módját is, míg a néző nem is tudja, valójában mi és miért hat rá.)

A politikai közösség *bi- és polimedialitása* azért nem magától értetődő számunkra és kortársaink számára, mert a kommunikációval összefüggő alapvető politikai fogalmaink, mint a *sajtószabadság* és a *cenzára*, valamint a hozzájuk fűződő, identitásunk részét képező nemzeti hagyományaink és legendáink olyan korból származnak, amelyben a politikai közösségnek legalább az ideális önképét (ha gyakorlatát nem is) a könyvkultúra gondolkodásmódja határozta meg.⁵ E fogalmaink azzal az ismeretelméleti előfeltétellel élnek, hogy az eszmék az *egyének* elméjében jönnek létre, és minden külső körülménytől függetlenül jutnak el a nyomdakész kéziratig vagy a kefelevonatig, azután – kedvezőtlen esetben – a (zsarnoki) hatalom elpusztítja a tulajdonképpen kész eszme dokumentumát. A *homo typographicus* számára egy pillanatra valóban úgy tűnt, a (művelt) közvélemény egyenművé válhat: mindenki képes írásművekben testet öltő eszmék önálló alkotására és megítélésére. A gyakoribb uralmi technika azonban mind a könyvnyomtatás előtti, mind a mai, sok tekintetben *post-typographicus* politikai közösségben inkább annak a meghatározása, hogy mit gondoljanak a polgárok, mint már létező gondolataik cseréjének az ellenőrzése, így a *sajtószabadság* és *cenzára* fogalompárja helyett termékenyebbnek tűnik az *elmék fölötti hatalom* és az ettől való szabadság tágabb kategóriáját használni az elemzésekben.⁶

A száz, kétszáz évvel ezelőtti politikai közösségek szerkezetéről igen sokat mond olvasási statisztikájuk. A magas analfabetizmus, a szegényes sajtóválaszték és a szerény könyvforgalom azonban nem egyszerűen hiányt jelentett (mint ahogyan az ellenkezője sem pusztán magas átlagműveltséget), hanem azt is, hogy a nyomtatott szó által üresen hagyott térben a közvélemény formálásában szerepet játszó más tényezők, például a magánlevelek, a világi és egyházi „szószékek” voltak a dominánsak. Ezek aránya, funkciómegosztása igen fontos jellemzője a politikai közösségek szerkezetének.

Napjainkban az egymással integrálódó internetes és mobil információs technológiák az ezekkel összekapcsolódó televíziózással és rádiózással egyre inkább összefüggő komplexummá válnak, amelyben mind nehezebb elkülöníteni az egyes alkotóelemeket. Mégis lehetséges megvizsgálni a politikai közvélemény szerkezetét különböző országokban annak alapján, hogy e komplexum mely része *domináns* a többihez képest az állampolgárok informálódásában és kommunikációs aktivitásában. A statisztikai adatok megengedik a következő értelmezést: az internet használatának elterjedése a gazdasági mutatók mellett sokszor az előző nemzedék jó olvasási statisztikáival jár együtt, míg az *internethez képest*⁷ magas mobiltelefon-használat a közvélemény szerkezetének örökölnen erősebb szóbeliségére (is) utal.

⁵ A magyar kultúrában mindenki ismeri 1848. március 15. történetének azt a pillanatát, amikor elhangzik: „Nem megyünk cenzorhoz, nincs többé cenzor!” Ehhez hasonló történeteket és kijelentéseket minden európai kultúrából idézhetnénk, azonban feltűnően hiányoznak az elektronikus médiumok történetéből.

⁶ A fogalmat bővebben kifejtettem a kolozsvári Tranzit Alapítvány által 2001. szeptember 27–29-én „Regional Conference on Censorship in Present and Recent Europe” címmel rendezett konferencián elhangzott, *Censorship and/or Editorship. Rule over the Minds in Oral, Chirographic, Typographic Societies and in Our Digital Age* című előadásomban. (Szövege kiadás alatt.)

⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy *arányokról*, nem *abszolút számokról* van szó. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy ott, ahol alig használják az internetet, és a mobiltelefon súlya *ezért* nagyobb a kommunikációban, a lakosság számához képest mégis kevesebb a mobiltelefon, mint másutt, ahol pedig az internethez viszonyított relatív szerepe kisebb.

A szóbeliség és az írásbeliség hagyományos aránya által meghatározott viselkedésmódoknak közvetlen politikai következményük is lehet. Példa erre két jelentős tüntetéssorozat előkészítése a közelmúltból:

1. A német diákok régóta szervezett, strukturált mozgalmi azonnal „fel tudtak költözni” a világhálóra, amint az technikailag lehetséges volt, és legutóbbi nagyobb, országos megmozdulásukat már az internet segítségével szervezték.

2/a. A Fülöp-szigeteknek a hosszú diktatúra alatt szétvert, addig sem különösebben erős és strukturált politikai nyilvánosságában a helyi középosztály számára csak a másutt főként magánéleti eszköznek számító SMS állt rendelkezésre,⁸ hogy a korrupt elnököt elűző tüntetéseiket megszervezzék.

2/b. A manilai nyomornegyedek ezt követő tömegtüntetéseit viszont gyakorlatilag technikai segítség nélkül, élőlőzban szervezték meg.

Az ehhez hasonló eltérésekben (az anyagi lehetőségek hatásán túl) olyan strukturális kommunikációs különbségeket kell látnunk, amelyek még hosszú ideig nem csupán az egyes társadalmakban felnőtt egyének médiahasználati szokásait, hanem napi politikai magatartásukat is befolyásolják.

Világosság
2002/8–9

Mester Béla:
Régi uralmi
formák az új
kommunikációs
technológiában

⁸ Egyes kimutatások szerint az európai átlagnál jóval kisebb számú és szegényebb Fülöp-szigeteki mobiltelefonhasználók több SMS-t írnak, mint az európaiak összesen, dacára annak, hogy ez náluk még puritánabb kommunikációs forma, hiszen az ottani szabvány legfőljebb 80 karakteres üzeneteket enged meg, szemben az európai 160-nal, a tagalog nyelv szavai pedig ráadásul elég hosszúak.